

Rehák László

NYELVHASZNÁLAT ÉS ÖNKIFEJEZÉS

Az utóbbi két évszázadban világrészünkön, de napjainkban világviszonylatban is, a nyelvhasználat szabadságának kérdése szembetűnően jelen van úgy is, mint a nyelv szabad használatának biztosításáért folyó küzdelem, úgy is, mint e szabadság korlátozása. Annak, hogy a nyelvhasználat ilyen kiemelkedő helyet foglalt és foglal el az emberi egyedi jogok biztosítása terén – de a nemzeti közösségek közötti humanizációs folyamatokban is –, az a nyitja, hogy a nyelv nem csupán kommunikációs eszköz.

Sajnos napjainkban környezetünkben is akad olyan felelős köztisztviséget betöltő személy (adott esetben egy egyetemi tanárról van szó), aki a nyelvhasználatot, és egy adott térség többnyelvűségét kommunikációs kérdésre zsugorítja. Ezek után ne csodálkozzunk, hogy a napi politikát kiszolgáló publicisztika, különösen ha a szűkkeblű nemzeti elfogultság árad belőle, a nyelvhasználati kérdést leszűkítve, tévesen, népbútító módon tárgyalja, nem ritkán merő technikai kérdésként kezelve azt.

A nyelv – így az írott szó, de a beszéd is – az emberi egyéniség lényeges összetevője, személyiségformáló elem, annál is inkább, mert az ember gondolkodásának „hordozója”, és ennek folytatásaként az egyéniségnek mint szuverén egyednek kifejezője is. Tekintettel, hogy a nyelv az egyén és – az utóbbi évszázadokban – a nemzeti közösségek lényeges önkifejezője, nem véletlen, hogy vele kapcsolatban misztifikáció is jelentkezik. Sok olyan társadalmi törekvés, de elnyomás is, amelynek nincs közvetlen nyelvi vonatkozása, elsősorban mint nyelvi kérdés tudatosul az érintettekben. Így a nemzet kialakulása és a nemzeti szabadságért vívott küzdelem elsőként mint nyelvi kérdés, mint a nemzet irodalmi nyelvének kialakításáért és annak szabad használatáért vívott harc jelentkezik. A politikai elnyomás (a hatalom gyakorlásából való kirekesztettség) és a gazdasági kizsákmányolás elleni küzdelem gyakran az érintettek anyanyelvének szabad és egyenrangú használatáért vívott harcként jelentkezik. És fordítva, a nemzeti elnyomás, egyes nemzetek létezésének hivatalos tagadása, szükségszerűen a szóban forgó nemzet nyelvhasználatának korlátozásával vagy tiltásával járt a múltban, de napjainkban is.

Az, hogy az ember nem elvont fogalmak alapján gondolkodik, hanem a gondolkodás „anyagi hordozója” egy meghatározott nyelv, méghozzá az a nyelv, amely leginkább beivódott egyéniségünkbe (ez rendszerint anyanyelvünk, amit a szakirodalom általánosabb terminussal „reflexnyelvnek” nevez), még a múlt században felfedett tudományosan megalapozott igazság. Ez a közel kétszázéves igazság égtájunkon jobbra századunk második felében vált ismertté, Engels közvetítésével (idevonatkozó írásai a múlt század második felében keletkeztek). Köztudomású, hogy Engels nem volt ugyan nyelvész, de sokoldalú érdeklődése kiterjedt a lingvisztikára is és kora élenjáró nyelvészeinek eredményeit behatóan ismerte.¹ A nyelv ismeretelméleti szerepének és az egyén önki-fejezésének jelentőségét felismerő tudományos nézetek Engels vonatkozó írásait megelőzően is jelen vannak a német nyelvterület ide vágó szakirodalmában. Így Engels már a klasszikus német filozófusoktól készen átvett, részletesen feldolgozott kérdéskört népszerűsítette és építette be gondolatvilágába. Ezt bizonyítja közvetve Kelemen János² átfogó esettanulmányában (1990) természetesen Kanttól kiindulva, de külön hangsúlyozva J. G. Herder (1744–1803) és Hegel (1770–1831) tudományos eredményeit is. Témáikat: a nyelv természete, a nyelv és gondolkodás, a nyelv és dialektika, nyelv és szellem, nyelv és munka, a „jelent teremtő képzelet” stb., természetesen a rájuk jellemző dialektikus-idealista módon fejtik ki, mondanivalójuk azonban időtállóan bizonyult. E nézetek előhírnökei valójában már egy jó fél évszázaddal korábban, a felvilágosodás képviselőinek munkáiban is kimutathatók. Ezeket szintén Kelemen János elemzi 1977-ben megjelent kötetében.³ Engels tehát tulajdonképpen csak közvetített és a terjedősen és bonyolultan feldolgozott ismeretelméleti kérdéskört a maga tudományos nézeteinek rendszerére „fordította át”.

A Tartományi Közigazgatási Intézet szervezésében 1979. február 26-án és 27-én az Újvidéki Egyetemen tudományos tanácskozást tartottak a többnyelvű érintkezés eredményeiről és nyílt kérdéseiről. Akkoriban 20 tartományi törvény szabályozta ezt a témakört. A kétnapos tanácskozás anyagát nem jelentették meg, noha ezt előirányozták. Tömör bemutatása Marija Boljanović tollából, magyar fordításban megtalálható a *Létünk* 1980/1. számában.⁴ A tartományi törvényhozási titkár tanácsosának összefoglalóján kívül még hat résztvevő dolgozatát is közli a folyóirat.⁵ Ezenkívül, a tanácskozáson előterjesztett dolgozat alapján, e sorok írója Molnár Irénnel, akkori egyetemi munkatársával mint társszerzővel igyekezett külön dolgozatban eloszlatni azt az elterjedt nézetet, miszerint az anyanyelvű iskoláztatás lehetősége – az egyetemi tanulmányokkal bezárólag, csak látszatra politikai jog. Kétséget kizáróan az is. Az oktatás szempontjából azonban sokkal mélyebb tartalma van, ha biztosíthatjuk, hogy a tanulás „azon a nyelven folyjon, amelyen a gondolkodás folyamata, az asszociációk végbemennek és amely hozzájárul a személyiség kialakításához”. Hozzáfüztük a következőket is:

„Többnyelvű és többnemzetiségű közösségünkben megteremtettük ugyan a feltételeket, sőt figyelemre méltó eredményeket is elértünk az anyanyelv használatában. A többnyelvűség jogának és gyakorlatának azonban még mindig inkább csak politikai jelentőséget tulajdonítunk, holott elsősorban az oktatásban és a pedagógusoknak kellene felismerniük az anyanyelv használatának jelentő-

ségét mind a tudásszerzési folyamat, mind a személyiség-kialakítás, mind pedig az anyagi gondolkodás szempontjából.” Kifejtettük, hogy: „... Vitathatatlan, hogy az anyanyelven történő kommunikáció nemcsak ›könnyebb‹, ›kényelmesebb‹, hanem sokkal tartalmasabb is. Közvetlenebbül fűződnek egymáshoz a gondolatsorok, alkotó befogadásra serkent, ellentétben azzal a situációval, amikor a gondolkodás egyik nyelven (anyanyelven) megy végbe, a kommunikációt viszont egy másik nyelven kell lebonyolítani, tehát bizonyos értelemben a gondolatokat fordítani kell.”⁶ Hozzáfűzhetjük még, hogy a gondolkodást-befogadást megelőzően, a percepció is „fordítást” tételez: a gondolkodás nyelvére.

Az anyanyelvű iskoláztatás, az anyanyelven való érintkezés fontosságának hangsúlyozása nem jelenti egyben ennek az elvnek az abszolutizálását. Számítatlan olyan kényszerhelyzet adódik, amikor ezt az elvet – még a legjobb akarat mellett is – lehetetlen következetesen megvalósítani. Ekkor azonban nem fedkezhetünk meg arról, hogy kényszermegoldásról van szó és az ilyen helyzetet tévedés lenne idealizálni, különösen pedig dicséretes eredményként feltüntetni (pl. az iskoláztatás, különösen a felsőfokú esetében, de idesorolható a valamikori több tannyelvű iskolák összevonása az ún. területi iskolákba, a többnemzetiségű művelődési egyesületek egyesítése, a különböző nyelvhasználat esete társadalmi gyakorlatunkban⁷).

Emlékezetembe vésődött Döme László, akkor még fiatal nyelvész és kutató belgrádi előadása a 60-as évek derekán. Az akkori csehszlovákiai kutatások szerint eredményét jellemezve az ottani hiányos anyanyelvű oktatás következtében gyakran találkozott olyan egyénekkel, akik magyarul gondolkodtak és fejezték ki magukat „övon alul”, „övon felül” viszont szlovákul. E képletes jellemzés alapján gondoljunk csak az esztétikai érzék kialakítására, a bonyolultabb matematikai műveletek és szakmai kérdések megoldására, azoknak a besoztottak felé való továbbítására a munkafolyamat során. S nem utolsósorban, feltételezhetjük, milyen bonyolult kérdések és konfliktusok adódnak a személyiség identitásának vonatkozásában.

Az idevágó korlátozásokért és az ebből származó személyiségzavarokért azonban, amelyek valóban az emberi szabadságok és jogok tárgyához tartoznak, nem csak az állam és társadalmi környezet hibáztathatók. Igen elterjed nálunk is, hogy a szülő a „jófejű” gyereket kezdettől fogva nem anyanyelvű iskolába járattja, azzal számolva, hogy így közép- és főleg felsőfokon biztosítja majd a jobb tanulmányi előmenetelt. Sajnos, az esetek nagy többségében ez nem így van, amit kétévteses egyetemi tanárkodásom határozottan igazol.

Az iskolára nem tekinthetünk nyelvtanodaként, hanem olyan intézményként, amelyben a diákok ismereteiket gyarapítják és alakítják személyiségüket.

Természetesen, aki csak kicsit is reálisan gondolkozik, az nem lehet az anyanyelvűség szószólója (nem csak a nemzetiségileg olyan heterogén területen, mint amilyen Vajdaság és egész Jugoszlávia). Nagyon lényeges a környezet legelterjedtebb nyelvének, esetleg ennél még több nyelvnek az ismerete. Szakmai tudás és személyiség-gazdagító szempontból is igen lényeges legalább egy világnyelv ismerete. Ezért hangsúlyoztam korábbi írásaimban, legutóbb 1988-ban, az elkülönülés (nyelvi, társadalmi, kulturális) káros voltát, első-

sorban magának az érintett nemzeti közösségnek a szempontjából. Akkor így fogalmaztam:

„A nemzeti kisebbségek hangsúlyozott elkülönülése vagy elkülönítése nem áll érdekében sem maguknak a nemzeti kisebbségeknek, de annak a társadalmi közösségnek sem, amelynek a nemzeti kisebbségek részét alkotják. A nemzeti gettó, az elkülönülés a nemzeti-társadalmi identitás megőrzése végett csak látásra tűnik elfogadhatónak, de valójában reakciós irányzat, és lényegében az apartheid enyhébb vagy határozottabb formában való megvalósításához vezet.”⁸ Hozzáfűzhetjük még azok okulására, akik napjainkban sokat emlegetik a nemzeti kisebbségek gettoizálását – meggyőződésem szerint elsősorban napi-politikai konjunktúráról ösztökélve –, hogy gettóba mind ez ideig senki sem vonult önként, gettóba mindig úgy kényszerítik az embert.

Visszatérve a Döme László által képletesen jellemzett két félelmezből összeállt egyéniséghez: itt rendszerint az egyének saját hiteles önismeretével és emberi mivoltával is zavarai vannak. Ezek közül verbuválódnak a nemzeti kisebbséghez vagy a többségi nemzethez viszonyított marginális rétegek. Ezek a nemzeti létünkben bizonytalan emberek valamely kollektívához való tartozásukat, szerencsétlenségükre, nem bizonytalan fellépéssel, hanem agresszív magatartással fejezik ki; valamely nemzeti közösséghez való tartozásukat fokozott hithűséggel és egyoldalú kizárólagossággal igyekeznek bizonyítani. (A törökdulás idejéből származó szerbhorvát népi mondás ezt a jelenséget így jellemzi: Az előrkösített ember a töröknél is silányabb.)

Azokat a törekvéseket – s ezekből a múltban több volt mint napjainkban –, amelyek az anyanyelvű oktatás helyettesítésének vagy pótlásának jelentőségét hangsúlyozták, ma már tárgyaltalan részletesen elemezni. Az utóbbi évtizedekben az ország nagy nyilvánossága tárgyilagosan értesült a külföldi munkát vállaló szülők gyermekeinek tapasztalatairól, így az itthoniak számára is világos, hogy olyan kényszermegoldásról van szó, amelynek eredményei igencsak szerények.

Külön kérdéskört képez az anyanyelv használata (vagy kiiktatása) a közéletben, munkaközösségi megbeszéléseken, mindennapi emberi meghitt érintkezésekben, hisz hozzátartozik személyiségünk szabad, gátlásoktól mentes és hiteles kifejezéséhez. Többnemzetiségű közösségekben ez jelentős akadályokba ütközik. Itt a számbeli kisebbségben levő emberek rendszerint a többségi nyelven szólalnak meg (anyanyelven keletkezett gondolataikat maguk fordítva le), ami mindenképpen bonyolult folyamat. Zavaró körülmény akkor lép fel, amikor a hallgatóság nem tanúsít kellő megértést a nem anyanyelven felszólaló kifejezési lehetőségei, nyelvi pontatlanságai és hibái iránt. Ilyen esetben rendszerint a szóban forgó egyén abbahagyja közlendőit, vagy fel sem szólal és egyéni szabadságjogaiban megrövidítve érzi magát. Más olyan konfliktusok is adódhatnak a többnyelvű közösségek tagjainak érintkezésekor, amelyeknek gyökere a humánus kortársai vagy állampolgári belátás hiánya, eredménye viszont az egyén szabadságjogainak megrövidítése, ezeket azonban ezúttal nem áll módunkban részletezni.

Jegyzetek

- ¹ Karl Marx, Friedrich Engels: *Über Sprache, Stil und Übersetzung*, Dietz Verlag, Berlin, 1974, 56–90, 237–279. és 563–586. oldalak.
- ² Kelemen János: *Nyelv és történelmség a klasszikus német filozófiában*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1990.
- ³ Kelemen János: *A nyelvfilozófia kérdései*. Budapest, 1977.
- ⁴ Marija Boljanović: A nemzetek és nemzetiségek nyelve és írása egyenrangúságának a tartományi törvényekben és egyéb jogszabályokban való rendezése. *Létünk*, 1980/1. szám, 129–134. oldal.
- ⁵ Lásd: Várady Tibor, Vladimir Popin, Darinka Nedeljković, Gulka Géza, Jan Kmeč és Molnár-Csikós László dolgozatait. *Létünk*, 1980, 1. szám, 135–190. oldal.
- ⁶ Molnár Irén – Rehák László: Az anyanyelvű oktatás a társult munka dolgozói és a társadalmi közösség szükségletei kielégítésének funkciójában. *Létünk*, 1980/1. szám, 118. és 119–120. oldal.
- ⁷ Lásd bővebben e sorok írójának fejtegetését: Ravnopravna upotreba jezika u službi samoupravljanja, in: *O nacionalnom pitanju*. Zbirka tekstova. Kiadó: Sedma sila, Beograd, 1967; – A nyelvi egyenrangúságra vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában (az első Szarvas Gábor Napok egyik beszámolója, 1970), nyomtatásban megjelent: *Kisebbségtől a nemzetiségig*. Tanulmányok. Forum Kiadó, Újvidék, 1978 (utánnnyomás 1979) 123–201; – Kétnyelvű iskola svájci módra. in: *Pénteki találkozások*. Szabadka, 1971, 114. oldal; – Nacionalni i klasni razvitak Mađara u Jugoslaviji. in: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*. Knjiga druga; Naše teme. Zagreb, 1970, 555–571. és 726–731. oldal. (Részlet: Osobnosti nacije i razvoj međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Politička uprava DSNO. Beograd 1971, 383. oldal; – Előszó, *Anyanyelv–„államnyelv”*. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról Vajdaságban (18 tanulmány). Forum Könyvkiadó, Újvidék 1976.
- ⁸ A nemzeti kisebbségek fogalmi meghatározásáról, in: Rehák László: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Gondolat, Budapest, 1988, 14. oldal.

Rezime

Upotreba jezika i samoizražavanje

U radu se ukazuje na to, da je uprošćeno stanovište po kojem se jezik shvata samo kao sredstvo komuniciranja. Jezik je supstrat za mišljenje i za ugrađivanje estetskih i spoznajnih vrednosti u sopstvenu ličnost. To se po pravilu odvija uvek na jednom određenom jeziku kojeg u svakodnevnom govoru nazivamo maternjim jezikom ili reflektivnim jezikom. Ova okolnost je u nas šire poznata po izlaganjima F. Engelsa sa kraja prošlog veka, koji je pratio i najnovije rezultate u lingvistici i gnoseologiji. Ovo shvatanje je zapravo razrađeno više od pola veka ranije kod predstavnika nemačke klasične filozofije od Kanta do Hegela, a naročito kod Herdera i Hegela. Radi se pre svega o tematskim krugovima kao što su: nacija, književnost, jezik; filozofija i jezik; priroda jezika te veza jezika i mišljenje; jezik i duh, jezik i rod, „imaginacija koja stvara sadašnjost“.

U radu se poziva i na dvodnevno savetovanje na Univerzitetu u Novom Sadu 1979. godine i na izvore nekih radova koji su objavljeni na mađarskom jeziku. Autor se takođe poziva na slikovitu formulaciju lingvista Deme (Döme) Lasla o podvojenosti onih

koji „do pojasa“ razmišljaju i izražavaju se na jednom, a „od pojasa naviše“ na nekom drugom jeziku. Po autoru takva situacija izaziva smetnje u identitetu ličnosti koja se često ispoljava u agresivnosti, a ređe u nesigurnosti, što bi se na prvi pogled moglo očekivati.

Autor ističe važnost maternjeg jezika u procesu sticanja znanja i izgrađivanja ličnosti, što nije uvek moguće obezbediti. U tim slučajevima je od značaja imati u vidu da se radi o rešenjima iz nužde, treba izbeći nepotrebno ideologiziranje ili čak isticanje tih rešenja kao uspeh. Šira javnost je u nas poslednjih decenija na primeru dece jugoslovenskih građana na radu u inostranstvu svesna ograničenog dometa dopunske nastave za negovanje maternjeg jezika. Inače za manjinske grupe od velikog je značaja vladanje jezikom šireg društvenog okruženja, i pored toga što savremeni razvoj zahteva od sve većeg broja ljudi i vladanje barem jednim svetskim jezikom.

Summary

On the use of Language and Self-Expression

The work points to the simplified point of view according to which the language is just a communication medium. The language is the substratum for thinking and for incorporating the aesthetic and cognitive values in our personality. It occurs usually in a given language, being called reflex language or mother tongue in common language. This fact is widely known in our midst from the explications of Friedrich Engels from the end of the last century, being the follower of the newest results in linguistics and gnoseology, too. As a matter of fact, this conception was elaborated more than a half century earlier by the representatives of the German classic philosophy from Kant to Hegel, but especially by Herder and Hegel. It is primarily the question of topics such as the following: nation, literature, language; philosophy and language; nature of language and the connection of language and thinking; language and spirit, language and sex, „imagination, creating the time being“.

In this work reference is given also to the two-day conference held at the University in Novi Sad in 1979 and to the sources of some works, being published in Hungarian. The author refers also to the picturessque formulation of the linguist László Döme about the separation of those ones who think and express themselves in on language „to the waist“ and in another one „above the waist“. According to the author, such situation causes confusions in the identity of personality, being often manifested in aggressivity and more rarely in uncertainty that could be expected at first sight.

The author stresses the importance of mother tongue in the process of attaining knowledge and the development of personality, the implementation of which is not always possible. In such cases it is important to keep in view that these solutions are born under the pressure of necessity; unnecessary ideologization or even underlining these solutions as successful ones should be avoided. On the example of children of the Yugoslav citizens working abroad, the broader public in our country is in the last decades aware of the limited range of remedial courses for promoting mother tongue. In addition to, the knowledge of the language of the broader social environment is of great importance for the minority groups, apart from the fact that contemporary development demands from more and more people to have a knowledge of at least one world language.